

**Тетяна Вільчинська,
Олександр Вільчинський**
(Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка)

ТЕНДЕНЦІЇ МОВНОГО РОЗВИТКУ І КНИГОДРУКУВАННЯ В УКРАЇНІ XVII ст.

Стаття присвячена аналізу мовно-літературних процесів в Україні XVII ст., що розглядаються на фоні суспільних подій того часу. Було з'ясовано основні закономірності мовного розвитку в означений період. Дослідження показало, що саме використання книжної української мови, яка органічно взаємодіяла з народнорозмовними елементами, відкрило перспективу формування нової української літературної мови.

Ключові слова: мовний простір, книгодрукування, книжна мова, народнорозмовні елементи, Україна XVII ст.

Татьяна Вильчинская, Александр Вильчинский. ТЕНДЕНЦИИ ЯЗЫКОВОГО РАЗВИТИЯ И КНИГОПЕЧАТАНИЯ В УКРАИНЕ XVII В.

Статья посвящена анализу языково-литературных процессов в Украине XVII в., которые рассматриваются на фоне общественных событий того времени. Установлены основные закономерности языкового развития в указанный период. Исследование показало, что использование книжного украинского языка, органично взаимодействующего с народноразговорными элементами, открыло перспективу формирования нового украинского литературного языка.

Ключевые слова: языковое пространство, книгопечатание, книжный язык, народноразговорные элементы, Украина XVII в.

Tetyana Vilchynska, Olexander Vilchynskiy. TENDENCIES OF LINGUISTIC DEVELOPMENT AND BOOK PRINTING IN UKRAINE IN THE XVII CENTURY

The article deals with the analysis of linguistic and literary processes in Ukraine in the XVII century, considered on the background of social events of that time. It was found out the basic laws of language development in the marked period. The study showed that the use of the Ukrainian book language, organically interacted with the colloquial elements, opened the prospect of the formation of the new Ukrainian literary language.

Keywords: linguistic space, book printing, book language, colloquial elements, Ukraine in the XVII century.

XVII ст. в історії українського народу сповнене драматизму. Постійне намагання українців відстояти свою національну, релігійну і культурну самостійність, на яку зазіхали сусідні держави, викликало небачене, за словами В. Русанівського, з часів Київської Русі піднесення національної самосвідомості, розквіт науки, культури, мистецтва [4, с. 76]. Попри свій руйнівний характер, про який мова йтиме далі, події XVI – XVII ст. мали далекосяжний і благотворний вплив на розвиток мови. Так, саме мова вийшла на поверхню суспільного життя, аби стати на чолі визвольних змагань у всіх його проявах. Повсякчасна небезпека, безлад, розруха витворили «мовну єдність в умовах роз'єднання, позірною браку суспільного зв'язку та занепаду культурного життя» [10, с. 713]. Це яскравий приклад розбіжності мовної і суспільної синусоїди розвитку, коли мова ставала символом неподільності України, а звідси найважливіший, за словами Ю. Шевельова, парадоксальний висновок: «Мовна єдність народу збереглася й поширилася скорше не всупереч драматичним історичним подіям, а завдяки їм» [10, с. 713].

Незважаючи на варварські заборони, відчуження з боку духовної еліти, українська мова розширює свої функціональні можливості, утверджуючись передусім як мова барокової літератури. При цьому спостерігається певний парадокс: здебільшого поширена в рукописній формі література як ніколи наближається до народу. Загалом, бароко і як художній метод (В. Крекотень), і як стиль (Д. Чижевський, З. Геник-Березовська), і як культурний, літературний напрямок, ціла епоха (Д. Чижевський, Г. Грабович) постійно перебуває у колі наукових зацікавлень, але передусім літературознавців. Сьогодні у зв'язку з глибинними зрушеннями в художніх смаках, а також новими методологічними засадами, осмисленням мовно-літературних процесів в окремих національних культурах та необхідністю їхнього розгляду на фоні суспільних подій того часу інтерес до проблеми мовного функціонування в певний історичний проміжок часу помітно активізується, що й визначає актуальність запропонованого дослідження.

Метою розвідки є з'ясувати основні закономірності мовного розвитку та книгодрукування в Україні в XVII ст.

Характеристика світового історичного тла тієї доби засвідчила, що це був перехід до так званого Нового часу – епохи утвердження капіталізму (буржуазні революції в Нідерландах, Англії), розвиток якого розгортався на фоні релігійної боротьби. Водночас, крім релігійного протистояння, загострювався антагонізм між прагненнями тогочасних монархів максимально централізувати державну владу і бажаннями провінцій децентралізувати її. Усе це, як стверджує І. Фаріон, створювало підґрунтя для основної ідеологічної тенденції – «усвідомлення належності до етнічної спільноти, що протиставляла звичаї, історичну пам'ять, мову та політичні структури одних народів іншим» [6, с. 73].

На межі XVI – XVII ст. українське політичне, релігійне й культурно-освітнє життя складається під впливом Берестейської унії, прийнятої в 1596 р., починається велика свара між уніатськими і православними священиками. Перетворення українського населення, що опинилося в складі Речі Посполитої, на меншовартісне не могло не викликати цілком закономірного супротиву. Наростання народного протесту у 1648 р. переросло в національно-визвольну війну, що, зрештою, призвело до нового перерозподілу українських земель, до якого тепер залучилася й третя сила – Московія. Україна знову була поділена, тепер уже між Польщею і Росією.

Безперечно, що таке бурхливе суспільне життя значною мірою впливало й на лінгвальні процеси. Мова, як відомо, є одним із найважливіших атрибутів нації та держави. І якщо держава знищена, а нація пригноблена, то її роль стає особливо ваговою, оскільки саме в мові зосереджено потенціал державного і національного відродження. У часи бездержавності українська мова була тим об'єднавчим чинником, що долав кордони і духовно єднав націю. З цього приводу О. Федик зауважує, що українська мова унікальна тим, що вийшла за межі своєї власної системи, переросла саму себе як національний феномен і знакова етносистема, сприймаючись як «явище, що перекидає інші ознаки нації, замінює відсутність держави» [7, с. 83].

В. Шевчук XVII ст. вважає періодом «великих духовних катаклізмів і немалих змагань, адже ренесансові віяння ламали звичний теїстично-схоластичний спосіб думання» [11, с. 209], з обов'язковою ієрархізацією суспільства, в якому народ зі своєю мовою опинявся не на найвищому щаблі. Мовний простір тогочасної України відзначається помітною строкатістю й ієрархічно-функціональною диференціацією. Серед основних літературних мов, які використовувалися, щоправда, різною мірою, В. Німчук називає такі, як: українська, церковнослов'янська, польська, латинська (у другій половині XVII ст. – ще й грецька) [3, с. 5]. З одного боку, розквіт Ренесансу зумовлював нове дихання латинської мови, а Берестейський собор санкціонував церковнослов'янську мову як літературну, що було позитивним моментом у боротьбі з ополяченням та окатоличенням українців. З іншого – світова секуляризація доби Ренесансу стала путівником до народних, а не мертвих мов. На жаль, відсутність державності позначилася на тому, що Україна вибрала консервативний шлях, який дуже сповільнив усталення української ідентичності через народну мову.

Ідейно-філософське тло періоду другої половини XVI – кінця XVII ст. визначали Ренесанс, Реформація і Бароко. Саме вони вплинули на утвердження нової концепції світобачення, яка і спростовувала ідеї про привілейованість вибраних мов, виводила на головну сцену історії мови народні, а також сприяла розмежуванню історії й теології, розвитку друкарства народними мовами тощо. Проте Реформація в Україні зіткнулася з певними труднощами, зумовленими наростанням української національної боротьби в середині XVII ст., що, на думку І. Фаріон, «відкрило Україну до активних впливів Бароко» [6, с. 71]. Зауважимо, що культура бароко, не відмовляючись від досягнень доби Відродження, багато в чому все-таки повертається до середньовічних традицій: тут, замість простоти ренесансу, знаходимо ускладненість готики, на відміну від антропоцентризму, простежуємо виразний поворот до теоцентризму, на протигагу світському характеру культури, спостерігаємо її релігійне забарвлення тощо. Проте, незважаючи на певне тяжіння до середньовічного змісту і форми, все ж таки, як зауважує Д. Чижевський, «не треба зменшувати значення епохи Бароко для України. Це був новий розквіт після довгого підупаду мистецтва та культури загалом. А культура бароко немало спричинилася до формування історичної долі» [9, с. 241].

Бароко – це напрям контрастів, мінливостей і ускладнень; це антагонізм релігійних і світських мотивів на тлі єдності схоластичного середньовіччя з ренесансним духовним розкріпаченням людини. Проте ніщо так виразно не проявляло усієї барокової різноплановості, як відповідне функціонування мов із його чітко визначеною суспільною ієрархічністю та початками внутрішньограматичного і лексикографічного врегулювання. На різних полюсах суспільно-релігійного використання перебувають церковнослов'янська, латинська і грецька мови, а також книжна українська, польська і, зрештою, основна форма щоденного буття українців – народна мова, її діалекти. «Отож, строкате, суперечливе, химерне Бароко розігрувалось не на менш барвистому і строкатому мовному тлі: як літературні мови вживають церковнослов'янську (словенську чи словенороську), книжну українську (просту мову, руську), польську, меншою мірою грецьку і народну українську, яка проривалася у літературні сфери через побутове віршування, інтермедії, козацькі думи та як компонент книжної української» [6, с. 72].

Співіснування цих мов не могло не приводити і до взаємопроникнень, і до чіткої диференціації. Зокрема, церковнослов'янська мова, чи словенороська, як її ще тоді називали, активно вбирає в себе народномовні елементи, українська книжна мова збагачується грецизмами, латинізмами, полонізмами. Хоча, з іншого боку, кожна з мов має свою пріоритетну сферу вживання. Так, І. Фаріон стверджує, що, попри усі гарантії щодо використання української мови (привілеї 1569, 1591, 1638, 1681 рр.), у державно-адміністративній сфері поширеною у досліджуваній період була насамперед польська мова. Польська, латинська, грецька і церковнослов'янська мови домінували в освітньо-видавничій сфері. Церковнослов'янська мова традиційно залишалася основною для релігійної літератури [6, с. 74-102].

Однак основне лінгвістичне досягнення XVI – XVII ст., на думку І. Чепіги, полягає у формуванні книжної української мови (себто мови простої), що зростала на ґрунті державної руської мови Великого князівства Литовського, насиченої церковнослов'янськими, народнорозмовними складниками, яка до кінця XVI ст. потіснила церковнослов'янську мову навіть у жанрі релігійної літератури [8, с. 79]. Саме такою мовою видав Статут як один із офіційних документів Л. Сапега, вона стала мовою повсякденного спілкування у братських школах, нею досить часто листувався з іншими братствами П. Могила, проста мова проривалася і в священні книги. Насправді ж, за словами П. Житецького, проблема полягала у тому, як зберегти у вирі чужих, хоч і прогресивних культур, власну ідентичність і «свіжість народного чуття і не засвоїти разом із «латинською наукою» тих понять, що чужі були народному духові» [1, с. 26].

Сміливим викликом тодішнім ваганням і роздвоєнню суспільства став переклад простою мовою Пересопницького Євангелія, а також інших релігійних текстів, який потрібний був насамперед з ідеологічних міркувань, оскільки виявляв прагнення українського народу до

відродження своєї мови і своєї духовної культури. І якби не негативні позамовні чинники, то проникнення цієї мови в різні сфери призвело б до утвердження її в усіх стилях. Хоча цього і не сталося, XVII ст. значною мірою характеризується тим, що «книжна українська мова стає для українців основною [11, с. 87]. Історію її становлення В. Шевчук пов'язує з діяльністю Острозької академії, у якій вона була, на його переконання, сформована і вироблена наприкінці XVI ст. Пізніше, коли освітнім центром стає Київ, вона поширюється по всій Україні. Окрім неї, на думку дослідника, культивувалися церковнослов'янська як штучна, загальна для православ'я мова, меншою мірою – грецька, яка, проте, літературного поширення не набула. Щодо латинської і польської мов, то їх культивували насамперед ті українці, що вчилися в Західній Європі та в латино-польських школах в Україні. Учений робить висновок, що наприкінці XVII ст. словенороська мова залишається мовою церкви, а латино-польська освіта домінує у православних колах, що й знаменує заснування П. Могилою Київської колегії, яка згодом стала йменуватися «польсько-слов'яно-латинською». Книжна українська мова існує разом із вказаними мовами. Поступово латинська мова зникає із широкого літературного вжитку та обмежується шкільними стінами, не набуває його й грецька мова, але, як не парадоксально, польська мова в умовах Козацької держави функціонує як самодостатня літературна мова на теренах України аж до початку XVIII ст. [11, с. 86-87].

Зауважимо, що в XVII ст. мова значною мірою відповідає жанрово-тематичному спрямуванню літератури. Наприклад, польською мовою здебільшого писалася полемічна література, бо іншої супротивники православ'я могли й не розуміти. Цією ж мовою як більш розвиненою творилася батальна, розмислово-медитаційна, панегірична поезія. Дещо вужчим призначенням характеризувалася церковнослов'янська, що використовувалася для релігійних потреб і релігійних художніх творів. Тогочасна книжна українська мова протиставлялась народній українській як мові, що в літературній творчості була менш поширеною. Так, першою писалися драми, панегірична поезія та твори на побутові теми, натомість друга наповнювала «неофіційні» і нерегламентовані поетиками рукописні збірники гумористичних віршів, пісень, любовної поезії тощо.

Додамо, що мова варіювала також залежно від «високого» чи «низького» стилю бароко. Як зауважив Є. Маланюк, «отой мовний дуалізм доби Бароко, цебто існування (й співіснування) мов літературної («високого стилю») та людової («низького стилю»), відіграв свою досить трагічну – з погляду культурного процесу – роль пізніше, а саме: довів до розриву мовно-культурної традиції «високого стилю» (травестована «Енеїда» Котляревського – 1798 р.). І лише генієві Т. Шевченка пощастило в XIX ст. піднести т. зв. народню мову до височини вповні літературної» [2, с. 56-57].

Загалом, хоча б з якого боку не підходили науковці до тлумачення мовної ситуації в XVII ст. (П. Житецький, В. Німчук, В. Русанівський, Ю. Шевельов, Д. Чижевський, Є. Маланюк, В. Шевчук, І. Чепіга, І. Фаріон та ін.), чи в цілому характеризували її, а чи виявляли стосунок мови до культури бароко, усі вони схиляються до того, що XVII ст. позначене багатомовністю, зосереджуючи при цьому увагу на різних моментах у дослідженні мовної палітри.

Основним у мовних процесах XVII ст., на наш погляд, є передусім поширення в літературному вжитку книжної, а також частково народної української мови. Саме до цього привертають увагу автори лінгвістичних енциклопедій, монографій з історії української мови. Зокрема, до визначних праць XVI – XVII ст., написаних українською книжною мовою з використанням великої кількості народнорозмовних елементів, належать полемічні твори І. Вишенського, «Перестороги» І. Борецького, «Палінодії» З. Копистенського. Помітно розширюється перелік ділових документів, у яких використовується українська народна лексика. Тут хотілося б згадати такий жанр книжно-української мови, як літописи (літописи Самовидця). У цей час у Львові розгортає свою друкарську діяльність І. Федорів (І. Федорович), з'являються перші книжки, надруковані українською книжною мовою. На цей час припадає і розвиток науки про мову – створення граматики М. Смотрицького (1619), «Лексікона славеноросского» П. Беринди (1627), рукописної «Граматики словенської»

І. Ужевича (1643, 1645), які сприяли піднесенню авторитету як церковнослов'янської, так і тодішньої книжної української мови.

Проте найбільше своє відображення українська мова знаходить у художній літературі, яка в XVII ст. переживає період бурхливого розквіту. Києво-Могилянська колегія згуртувала навколо себе низку видатних наукових і літературних діячів, як-от: І. Галятовський, Л. Баранович, А. Радивилівський, І. Гізель, В. Ясинський, С. Яворський, Д. Туптало та інші. Серед тих, хто писав книжною українською мовою, передусім варто назвати К. Транквіліона-Ставровецького, К. Зіновієва, С. Мокрієвича, І. Галятовського, А. Радивилівського, Д. Туптала, творчість яких активно впливала на зміцнення суспільних позицій української літературної мови.

Жива розмовна мова українського народу була поширена в записах фольклорних творів, у різдвяних і великодніх драмах, в інтермедіях до драм Я. Гаватовича тощо. Позбавлена якнайменшого права друку, народна мова протиставляється словеноросійській. Це стає особливо помітним тоді, коли починає занепадати висока барокова література. Низове бароко отримує сильний імпульс для розвитку, а відтак, і народна мова починає розвиватися як літературна, поступово позбавляючись другорядного становища і переміщуючись на перший план. О. Ткаченко називає цю ситуацію «парадоксом української історії», позаяк українська національна мова почала вироблятися, коли всяку українську державність було знищено [5, с. 38].

Зауважимо, що значною мірою активізація літературно-наукової думки в Україні спричинила розгорнутий наступ на українську мову наприкінці XVII ст. У 1672 р. заборонено тримати у своїх домівках українські книжки польського та литовського друку; у 1677 р. патріарх Йоаким наказав видерти з українських книжок сторінки, бо вони «несходны с книгами московськими»; у 1690 р. на Соборі церкви засуджено й заборонено книги уже згаданих українських письменників та богословів П. Могили, К. Транквіліона-Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивилівського та ін.; спалено перший том знаменитих «Четьх-Міней» Д. Туптала, бо дихали ці твори своєю мовою – головним і визначальним вмістилищем духу народного; в 1693 р. взагалі було заборонено ввозити до Московії українські книжки. Водночас саме на українських працях досить часто вибудовували свої доктрини російські діячі. Так, відповідно до норм російської мови наказано було переробити «Четьх-Міней» Д. Туптала та «Печерський патерик», певним чином пристосувати граматику М. Смотрицького, що стала філологічною підвалиною і російського мовознавства. Все це засвідчувало, що українська мова відігравала вагомий роль у суспільному житті, вона виступала одним із важливих чинників національно-визвольних змагань українців.

Використання книжної української мови в означений період, яка, на відміну від подібних чужих мов, органічно взаємодіяла з народнорозмовними елементами, відкривало перспективу формування нової української літературної мови. Репрезентованість книжної української мови в літературі бароко дає підстави говорити не тільки про її розвиненість у XVII ст., але й про інтелектуальний потенціал народу та життєздатність його мови загалом.

А Д. Чижевський із цього приводу зауважував, що хоча «барокова література і не прийшла до вживання народної мови», проте сприяла проникненню її елементів, «закладала підвалини певної нормалізації мовно-стильової та орфографічної» та «сприяла утвердженню нової літературної мови на народній основі» [9, с. 302].

Отже, уже в кінці XVII ст. книжна українська літературна мова досягла свого розквіту: удосконалилися окремі її стилі, зокрема художній, староукраїнською мовою описувалася власна історія народу, однак, за словами В. Русанівського, намітилися й перші ознаки «втомленості» цієї мови, які стали особливо виразними у XVIII ст. [4, с. 125]. Це значною мірою зумовило ті мовні процеси, що відбулися пізніше, а також лінгвоцидну політику Російської імперії стосовно української мови.

Перспективу подібних досліджень вбачаємо в активізації наукового інтересу до проблем мовного розвитку в Україні в інші історичні періоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Житецький П. Нарис історії української літературної мови в XVII ст. / П. Житецький // Вибрані праці. Філологія / [упоряд., вступ. ст. і примітки Л. Т. Масенко; відп. ред. І. П. Чепіга]. – К. : Наук. думка, 1987. – 328 с.
2. Маланюк Є. Ф. Невичерпальність. Поезії, статті / Є. Ф. Маланюк. – К. : Веселка, 1997. – 318 с.
3. Німчук В. В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть / В. В. Німчук // Берестейська унія і українська культура XVII ст.: матеріали Третіх «Берестейських читань». – Львів, 1996.
4. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
5. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу / О. Ткаченко. – К. : Спалах, 2004. – 272с.
6. Фаріон І. Мова – краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст.) / І. Фаріон. – Львів : Львівська політехніка, 2007. – 212 с.
7. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / О. Федик. – Львів : Місіонер, 2000. – 298 с.
8. Чепіга І. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI – першої половини XVII ст. / І. Чепіга // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989.
9. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. І. Чижевський. – Тернопіль : МПП «Презент», за участю ТОВ «Феміна», 1994. – 480 с.
10. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов; [пер. з англ. С. Вакуленко, А. Даниленко]. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с. – (Класика української науки).
11. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVII ст. : у 2 кн. Книга перша : Ренесанс. Ранне бароко / Шевчук В. – К. : Либідь, 2004. – 400 с.

Стаття надійшла до редакції 26.09.2018 р.